

О. С. Яцюк
С. Я. Кісь
Г. Р. Кісь
Г. В. Малиновська
Р. Б. Данилейчук

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

***Анотація.** Досліджено особливості формування та розвитку інституту неплатоспроможності із застосуванням історико-правового підходу. Виділено ті принципи інституту неплатоспроможності, яких дотримуються в даний час в країнах з розвинутою ринковою економікою та імплементація яких є доцільною у вітчизняні нормативно-правові акти і практику діяльності суб'єктів процедур банкрутства та відновлення платоспроможності підприємств та організацій.*

Ключові слова: інститут неплатоспроможності, банкрутство, відновлення платоспроможності, історико-правовий підхід

FORMATION AND DEVELOPMENT OF INSOLVENCY INSTITUTE: HISTORICAL AND LEGAL APPROACH

***Abstract.** The peculiarities of the formation and development of insolvency institute with the use of historical and legal approach are studied. The basic principles of insolvency institute, which are currently followed in countries with developed market economies and the implementation of which is appropriate in domestic regulations acts and practices of bankruptcy and recovery of economic entities.*

Keywords: insolvency institution, bankruptcy, solvency restoration, historical and legal approach

У формуванні та розвитку механізму неплатоспроможності дослідники [1-4] виділяють окремі історичні етапи, основними з яких є: а) банкрутство як боргова залежність; б) банкрутство як інструмент; в) банкрутство як інститут; г) неплатоспроможність як інститут. Даний варіант володіє певною мірою умовності, проте полегшує розуміння появи і розвитку неплатоспроможності як специфічного економічного інституту. На основі вказаних етапів можна побачити, як змінилося ставлення до боржників і які подальші тенденції розвитку цього інституту. Для більш детального аналізу кожного із зазначених етапів використаємо історико-правовий підхід.

А) Банкрутство як боргова залежність. У стародавніх державах невиконання боргів вважалося кримінальним злочином і до неплатоспроможного боржника застосовувалися звичайні для того часу покарання (вигнання з громади, звернення в рабство, «боргова кабала», «боргові ями») [3; 5]. Про первинні прояви інституту неплатоспроможності, зокрема про продаж боржника в рабство, згадується в Старому Заповіті, зокрема в П'ятикнижжі Мойсееві [6].

У Стародавньому Римі неповернення боргу становило небезпеку для життя і здоров'я боржника. До формування римського права не було різниці між боржником, які опинився в стані неплатоспроможності свідомо з власної волі, і боржником, який не міг повернути борг в результаті якогось нещасного випадку. В умовах слабого розвитку економічних відносин в Стародавньому Римі відповідальність боржника за невиконання зобов'язання носила особистісний характер. «Щоб добути кредит, плебею залишалося тільки закласти себе і дітей в кабалу кредиторів» [7]. У разі невиконання вимог про повернення боргу кредитор отримував також право на вбивство боржника. Хоча в міру розвитку римського права і з'являються норми, що надають кредитору право звернення на стягнення майна боржника, але це, тим не менш, не рятувало його від можливої особистої боргової розправи. З цієї точки зору банкрутство боржника є борговою залежністю.

Б) Банкрутство як інструмент. У середньовіччі починаючи із середини XVI століття з'являється законодавство про неплатоспроможність [2; 4]. Здебільшого на початкових етапах покарання за

неплатоспроможність носило суто кримінальний характер. Проте, незважаючи на суворість покарань, що накладалися на неплатоспроможних боржників, з'являлися нові банкрутства. До того ж, побоюючись застосування суворих заходів за виникнення боргу, неплатоспроможний торговець продовжував здійснювати комерційну діяльність, позичаючи та перепозичаючи. Це ще більше погіршувало становище і кредиторів, і боржника. Тому згодом кримінальні санкції змінилися економічними (розпродаж майна, накладення штрафних санкцій за несвоєчасне виконання своїх зобов'язань і т.д.) [1]. Але і тоді основним завданням було якнайшвидше задоволення вимог кредиторів, а інтереси третіх осіб при цьому повністю ігнорувалися. З цієї точки зору банкрутство ще не було інструментом, який би забезпечував справедливість економічних відносин.

Розширення торгівлі, становлення купецтва як самостійного стану, ускладнення економічних відносин призвели до того, що банкрутство боржників стало розглядатися як звичайне явище. У середньовічних державах Європи в умовах феодального ладу, а також в ранньокapіталістичний період банкрутство як інструмент стало застосовуватися перш за все щодо купців-торговців [8].

В) Банкрутство як інститут. В міру ускладнення економічних відносин і появи капіталістичних форм господарювання банкрутство починає розглядатися не просто як інструмент, а й як особливий інститут, основною метою якого є відповідне задоволення вимог кредиторів під контролем державних органів (насамперед суду), звільнення боржника від боргів і надання йому шансу почати свою підприємницьку діяльність спочатку. У сфері юриспруденції це знаходить відображення в появі нового правового інституту – конкурсного права, метою якого є справедливе задоволення вимог усіх кредиторів.

З початку XVII століття, законодавство про неплатоспроможність починає набувати все більш цивілізованого характеру. Хоча перший кодифікований акт в області торговельних відносин – французький торговий кодекс Наполеона (1807 рік) і містив таку відповідальність неплатоспроможного боржника, як ув'язнення в тюрму, але ця норма незабаром була виключена [7].

У міру подальшого розвитку економічних відносин на зміну купцям, які працювали індивідуально, прийшли спеціальні колективні утворення – торгові товариства, на які також починає поширюватися дія механізму неплатоспроможності. В результаті прискореного розвитку промисловості та інших сфер економіки з кінця XVII століття інститут неплатоспроможності поширюється за межі торгівлі: починають різнитися поняття торговельної та не торговельної неплатоспроможності.

Ядро інституту банкрутства становить конкурсне виробництво, істотними ознаками якого є:

- призначення спеціального особи (зазвичай судом) для управління майном боржника;
- усунення боржника від управління своїм майном;
- припинення індивідуальних вимог кредиторів;
- можливість опротестування в судовому порядку спеціальним особою угод, укладених боржником до початку конкурсного виробництва;
- формування конкурсної маси за рахунок всього майна, що належить боржнику;
- задоволення вимог кредиторів за рахунок майна, що становить конкурсну масу відповідно до встановленої черговості [2; 5].

Неплатоспроможність як інститут. Такий механізм банкрутства проіснував до початку XX століття і був спрямований насамперед на задоволення вимог кредиторів. Це було пов'язано з тим, що в умовах слабого розвитку економічних відносин банкрутство будь-якого господарюючого суб'єкта створювало проблеми тільки для обмеженого кола конкретних кредиторів і в цілому не зачіпало макроекономічні інтереси держави і проблеми соціальної стійкості суспільства. Тому норми, що регулюють інститут банкрутства, спочатку були спрямовані на вирішення морально-етичних (в рабовласницький період історії), а потім і мікроекономічних (період пізнього середньовіччя і раннього капіталізму) проблем. Але в міру розвитку і ускладнення економічних відносин і становлення ринкової економіки в її сучасному вигляді інститут банкрутства в формі простого конкурсного виробництва (ліквідація майна боржника з метою пропорційного задоволення вимог кредиторів) не став відповідати економічним інтересам держави і суспільства [2; 9].

По-перше, прийшло усвідомлення того, що банкрутство може бути результатом випадкового збігу форс-мажорних обставин, які пов'язані зі зловмисними діями боржника. По-друге, ускладнення економічних зв'язків призвело до впливу фінансового стану будь-якого підприємства на інших суб'єктів ринку. По-третє, з'явилися стратегічні державні інтереси, пов'язані із забезпеченням

національної безпеки, з необхідністю виробництва суспільних благ (охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, освіта тощо).

По-четверте, кредитори стали розуміти, що елементарна ліквідація і розпродаж майна боржника не вигідні їм самим. Найчастіше, в результаті такої операції, вони свої гроші отримують назад не в повному обсязі. Якщо є можливість фінансового оздоровлення боржника, то кредиторам краще почекати з негайним стягненням боргів. Через певний час вони зможуть повернути свої кошти повністю за рахунок майбутнього прибутку підприємства, що пройшов процедуру фінансового оздоровлення. Кредитори стали розуміти, що їм іноді вигідніше залишити боржника в спокої з наданням можливості на деякий час для поліпшення своїх справ, ніж отримати чисто моральне задоволення від арешту майна боржника, його розділу і отримання збитків від його реалізації за ціною нижче, ніж необхідно для погашення вимог [2; 4].

Тому з початку XX століття в розвинених країнах почалося реформування законодавства про неплатоспроможність. З'являються такі елементи механізму неплатоспроможності як мирову угоду і надання кредиторами боржника відстрочки на погашення боргу. Банкрутство від інструменту для хірургічного втручання, призначеного насамперед на ампутацію неефективних підприємств, перетворився в особливий інститут – інститут неплатоспроможності, необхідний для фінансового оздоровлення економіки. Інститут неплатоспроможності значно ширший і об'ємніший від інституту банкрутства, який використовувався до нього. У складі інституту неплатоспроможності хоча і зберігається інструмент банкрутства, але застосовується тільки у виняткових випадках. Основу інституту неплатоспроможності становить оптимальне поєднання державних і ринкових механізмів впливу на економіку.

Значення інституту неплатоспроможності полягає тому, що:

- зі сфери економічного обороту через механізм ліквідації виключаються дефектні учасники, тобто ті, чиє фінансово-економічний стан може порушити нормальний хід роботи ринку і фінансове оздоровлення в рамках заданих матеріальних і фінансових обмеженнях неможливо;
- цей механізм дає можливість сумлінним підприємцям, які потрапили в скрутне фінансове становище, реорганізувати свої справи і почати знову свій бізнес;
- держава, використовуючи цей інститут, проводить диференційовану галузеву і структурну економічну політику, спрямовану на досягнення соціальної стабільності і економічного зростання, виходячи із стратегічних цілей і завдань розвитку національної економіки.

Остаточні риси інституту неплатоспроможності в західних країнах придбав в результаті реформ законодавства про неплатоспроможність у другій половині XX століття. Майже у всіх розвинених державах закони, прийняті на початку нинішнього століття, були замінені новими. У США закон 1898 року було замінено законом 1978 року. У Великобританії замість Закону про банкрутство 1914 року були прийняті аналогічні закони 1976 і 1986 рр. Замість Конкурсного статуту 1898 року в Німеччині з 1999 року діє новий закон. Правову основу неплатоспроможності господарюючих суб'єктів Франції становить Закон 1985 року. В даний час в основі зарубіжного підходу до проблеми неплатоспроможності господарюючих суб'єктів лежить ідея, що доцільніше зберегти діюче підприємство, ніж розпродати його по частинах [10].

З назви французького і британського закону навіть зникло слово «банкрутство», яке в даний час використовується тільки як кримінально-правове поняття. Так, чинний французький закон носить назву «Про судовий оздоровлення та судової ліквідації підприємств». Метою законодавства про неплатоспроможність стало здійснення різних заходів реорганізаційного характеру, спрямованих на відновлення платоспроможності підприємства-боржника і запобігання його ліквідації. Згідно ст. 1 Закону Франції 1985 р. метою інституту неплатоспроможності є «відкриття процедури судового відновлення підприємства для продовження його діяльності і збереження зайнятості, а також задоволення претензій кредиторів».

Найважливішим завданням сучасного зарубіжного законодавства в сфері неплатоспроможності є недопущення руйнування корпорації як складної організації і збереження у вигляді єдиної системи «люди-машина-технологія». Крайнім варіантом в разі неплатоспроможності корпорації є зміна її власника. Корпорація переходить у власність або кредиторам у рахунок погашення заборгованості, або продається у вигляді єдиного комплексу «люди-машина-технологія» [5; 10].

Тривала практика застосування інституту неплатоспроможності дозволила виробити певну систему цілей цієї фінансової інституції. Спрощено їх можна представити у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1 – Мета функціонування інституту неплатоспроможності на різних рівнях економіки

Рівень економіки	Мета інституту неплатоспроможності
Макрорівень	Забезпечення економічного зростання та конкурентоспроможності національної економіки, стабілізація економічних відносин
Мезорівень	Симетричний розвиток народного господарства в регіональному та галузевому розрізах, захист інтересів територій
Макрорівень	Забезпечення захисту інтересів кредиторів, бізнесу боржника, трудового колективу

Дія інституту неплатоспроможності в даний час в країнах з розвиненою ринковою економікою здійснюється на основі наступних принципів:

- врахування інтересів всіх осіб, залучених до процесу неплатоспроможності боржника: кредиторів, осіб, економічно пов'язаних з боржником (наймані працівники, його контрагенти) в разі ліквідації банку;

- орієнтація на збереження підприємства, як єдиного виробничо-технологічного комплексу, у вигляді єдиної системи «люди-машина-технологія»;

- поділ підприємства і розпродаж його майна з метою задоволення вимог кредиторів здійснюється тільки у виняткових випадках і за умови, що не постраждають соціальні інтереси суспільства, і такий захід сприятливо позначиться на економіці в цілому;

- пріоритетність фінансового оздоровлення підприємства над необхідністю задоволення вимог кредиторів;

- подальша соціалізація інституту неплатоспроможності. На перше місце при здійсненні процедур неплатоспроможності виходять не інтереси кредиторів, а інтереси осіб, економічно пов'язаних з боржником і мають ймовірність постраждати від оголошення боржника банкрутом, а також інтереси забезпечення безпеки держави і стабільності національної економіки в цілому;

- звільнення боржника від боргового тягара і надання йому можливості відновити і продовжити підприємницьку діяльність;

- рівність прав вимог однорідних кредиторів. Це означає, що кредитори, що володіють однаковим економіко-правовим статусом незалежно від форми власності, місця походження капіталу, територіальної приналежності, мають однакові права і гарантовані державою можливості при здійсненні процедур неплатоспроможності.

Таким чином, в своєму розвитку інститут неплатоспроможності і банкрутства пройшов кілька етапів, що відрізняються один від одного своїми цілями, економічними наслідками для боржника, ступенем захищеності інтересів третіх осіб (трудоного колективу, власників підприємства) і роллю держави. Сучасний інститут неплатоспроможності західних держав кардинально відрізняється як від інституту банкрутства, що діяв в XIX-початку XX ст., проте продовжує активно вдосконалюватися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Поляков Б.М. Давньоруський конкурсний процес. Санація та банкрутство. 2006, № 1, С. 89.
2. Джуль В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні. Монографія, Львів: Інститут технологій бізнесу і права, 2000.
3. Мальшев К. Исторический очерк конкурсного процесса. С-Пб., 1871.
4. Яцюк О. С. Застосування принципу історизму в дослідженнях економічної сутності санації підприємства. Майбутній науковець – 2019: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. Ч. II. Северодонецьк: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2019. С. 36-38.
5. Бутирський А. А. Засоби щодо відновлення платоспроможності боржника: історичний аспект. Санація та банкрутство. 2005, №4, С.105-110.
6. Біблія. Старий Заповіт. Книга Левит, 25:39-40.
7. Douglas W. An Almanac of Liberty. Garden City, Doubleday, 1954.
8. Braudel F. Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Vol. II. The Wheels of Commerce, Canada, 1992.
9. Яцюк О. С. Економічна суть санації підприємства. Економіка: проблеми теорії і практики. Збірник наукових праць. Вип. 214. Т. IV, 2006, С. 977-992.

10. Lo Pucki L. Current Development in international and Comparative Corporate Insolvency Law. A system Approach to Comparing US and Canadian Reorganization of Financially Distressed Companies. Oxford, 1994.

Яцюк Олег Степанович, асистент кафедри теорії економіки та управління, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ, e-mail: olegstyua@gmail.com

Кісь Святослав Ярославович, доктор економічних наук, професор, директор Інституту післядипломної освіти, професор кафедри теорії економіки та управління, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Кісь Галина Романівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та адміністрування, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ

Малиновська Галина Василівна, аспірант кафедри менеджменту та адміністрування, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ

Данилейчук Руслан Богданович, кандидат економічних наук, доцент кафедри теорії економіки та управління, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ

Yatsyuk Oleh S. – Assistant of Professor, Department of Theory of Economics and Management, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk, e-mail: olegstyua@gmail.com

Kis Sviatoslav Ya. – Doctor of Economics, Professor, Director of the Institute of Postgraduate Education, Professor of the Department of Theory of Economics and Management, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

Kis Halyna R. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Administration, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk

Malynovska Halyna V. – Graduate student of the Department of Management and Administration, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk

Danileychuk Ruslan B. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Theory of Economics and Management, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk